

Η ΜΙΣΘΩΤΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΩΣ ΠΡΟΝΟΜΙΑΚΟ ΠΕΔΙΟ ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΙΝΗΜΑΤΩΝ ΣΤΟ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟ¹

Στην ελληνική ιστοριογραφία ο Μεσοπόλεμος θεωρείται η περίοδος εκείνη που σηματοδοτεί τις απαρχές της σύγχρονης οικονομικής ανάπτυξης της χώρας, παρ' όλες τις ιδιομορφίες και τα όρια που οι πρόσφατες μελέτες αποδίδουν στην ανάπτυξη αυτή.² Πιο συγκεκριμένα, αν και την περίοδο του Μεσοπολέμου η ελληνική

* Η Εφη Αβδελά είναι Επίκουρη καθηγήτρια Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Θεσ/νίκης.

1. Σε μια πρώτη μορφή, το κείμενο που ακολουθεί παρουσιάστηκε στο διεθνές συνέδριο με θέμα «Βιομηχανικές κοινωνίες – Βιομηχανική αρχαιολογία», που οργάνωσε το περιοδικό *Αρχαιολογία* στην Αθήνα τον Νοέμβριο του 1988. Μια πιο επεξεργασμένη έκδοσή του ανέμενε για καιρό την έκδοση των *Πρακτικών* του συνεδρίου, που όμως δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ. Η παρουσία του εδώ σε τρίτη μορφή, ελαφρά παραλλαγμένη, οφείλεται στην προτροπή της επιμελήτριας του αφιερώματος, Μάρως Παντελίδου Μαλούτα. Η ευθύνη της εκτίμησης ότι το κείμενο, παρά τα χρόνια που πέρασαν, διασώζεται, παραμένει σε κάθε περίπτωση δική μου.

2. Για διαφορετικές αποχρώσεις –περισσότερο παρά διαφορές– στις ερμηνείες αναφορικά με το είδος της μεσοπολεμικής οικονομικής ανάπτυξης στην Ελλάδα και το χαρακτήρα των σχέσεων εργασίας, βλ. χαρακτηριστικά Μιχάλης Ρηγίνος, *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα, 1909-1936. Βιομηχανία-Βιοτεχνία*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1987· Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Αγροτική έξοδος και σχηματισμός της εργατικής δύναμης στην ελληνική πόλη», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας «Νεοελληνική πόλη: οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος»*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας/Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1985, τόμ. Β', σ. 521-531· Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1993· Πέτρος Πιζάνιας, *Οι φτωχοί των πόλεων. Η τεχνονομία της επιβίωσης στην Ελλάδα το Μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993· Αλίκη Βαξεβάνογλου, *Οι Έλληνες κεφαλαιούχοι 1900-1940. Κοινωνική και οικονομική προσέγγιση*, Θεμέλιο, Αθήνα 1994· Μιχάλης Ρηγίνος, *Μορφές παιδικής εργασίας στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία, 1870-1940*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας/Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς/Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών ΕΙΕ, Αθήνα 1995.

κοινωνία διατηρεί σε μεγάλο βαθμό τον αγροτικό της χαρακτήρα, εμφανίζει συγχρόνως σημαντική ανάπτυξη της βιομηχανίας και της βιοτεχνίας, αύξηση του εργατικού δυναμικού και διεύρυνση των μεσαίων αστικών στρωμάτων. Στο πλαίσιο αυτό, η αναδιάρθρωση του καταμερισμού της εργασίας χαρακτηρίζεται από τη —σχετική έστω— εξάπλωση ποικίλων τύπων σχέσεων μισθωτής εργασίας και την ένταξη νέων κοινωνικών στρωμάτων σε αυτές. Η περιοδικότητα, η προσωρινότητα και η εποχικότητα που, όπως αποδεικνύει η νεότερη έρευνα, διέπουν συχνά τις μισθωτές σχέσεις, δεν αναιρούν το γεγονός ότι όλο και περισσότερο στο Μεσοπόλεμο εργασία σημαίνει πληρωμένη εργασία με μισθό ή μεροκάματο.

Στο κείμενο που ακολουθεί, θα επιχειρήσω να δείξω πώς στη συγκεκριμένη συγκυρία του ελληνικού Μεσοπολέμου η μισθωτή εργασία γίνεται το προνομιακό πεδίο όπου διαφορετικές κοινωνικές δυνάμεις οργανώνονται στη βάση των ιδιαίτερων συμφερόντων τους, διατυπώνουν θεωρητικές αναλύσεις για την ερμηνεία των κοινωνικών αντιθέσεων που τις αφορούν, και αναπτύσσουν μορφές δράσης προς την κατεύθυνση της άρσης των κοινωνικών ανισοτήτων που υφίστανται. Στο επίκεντρο αυτής της διαδικασίας βρίσκεται η διάχυση της αντίληψης ότι οι σχέσεις μισθωτής εργασίας παράγουν ανισότητα και εκμετάλλευση και ότι μόνο η συλλογική δράση μπορεί να επιτρέψει στους μισθωτούς να καλυτερέψουν τη θέση τους. Η θέση όμως αυτή δεν οδηγεί αναγκαστικά σε όμοια θεωρητικά συμπεράσματα, στρατηγικές στοχεύσεις και οργανωτικές επιλογές τις διαφορετικές κοινωνικές δυνάμεις, που συγκροτούν ό,τι αποκαλείται στο Μεσοπόλεμο «οργανωμένη αντίδραση των μαζών» και συνιστά νέο για την Ελλάδα κοινωνικό φαινόμενο.

Με αφετηρία την παραπάνω οπτική, θα αναφερθώ σε τρία κοινωνικά κινήματα που αναπτύσσουν οργανωμένες μορφές δράσης την περίοδο του Μεσοπολέμου και επικεντρώνουν την προβληματική τους στο ζήτημα της μισθωτής εργασίας. Τα κινήματα αυτά είναι: το εργατικό, το υπαλληλικό και το φεμινιστικό. Ας ειπωθεί εξ αρχής ότι στόχος της διερεύνησης που ακολουθεί, δεν είναι η αξιολόγηση των κινημάτων αυτών ως προς κάποια ενδεχόμενη «αντικειμενική» δυνατότητά τους να πραγματοποιήσουν τους στόχους τους. Αντίθετα, αντιμετωπίζονται ως *ισοδύναμες εκφράσεις κοινωνικής αμφισβήτησης*, με διαφορές στον τρόπο που αντιλαμβάνονται τη σχέση τους με τη μισθωτή εργασία, καθώς και στις

μορφές παρέμβασης που υιοθετούν. Θεωρείται δηλαδή εδώ, ότι το εργατικό, το υπαλληλικό και το φεμινιστικό κίνημα αποτυπώνουν εξίσου σημαντικές κοινωνικές αντιθέσεις της μεσοπολεμικής πραγματικότητας, ανεξάρτητα αν οι ιστορικές συνθήκες, αλλά και οι πολιτικές και θεωρητικές παραδοχές που στηρίζουν ακόμη και σήμερα την ιστορική έρευνα στην Ελλάδα, επιφύλαξαν στο καθένα διαφορετική εκτίμηση για τη θέση που του αρμόζει στην ιστορική μνήμη.

1. ΤΟ ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ

Εργατικές ενώσεις εμφανίζονται από την πρώτη περίοδο της εκβιομηχάνισης σε διάφορες χώρες, με στόχο να προασπίσουν τα συμφέροντα διαφόρων μερίδων εργατών, που πλήττονται από την εξάπλωση και αναδιάρθρωση των εξαρτημένων σχέσεων εργασίας. Ωστόσο, πολύ γρήγορα η ανάλυση για την αντίθεση κεφαλαίου/εργασίας και τη μετατροπή της εργατικής δύναμης σε εμπόρευμα στο πλαίσιο των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, ανέδειξε το ζήτημα της οργάνωσης της εργατικής τάξης με στόχο την οικονομική και πολιτική της χειραφέτηση, δηλαδή με στόχο την ίδια την κατάργηση του συστήματος της μισθωτής εργασίας. Αν και η ανάλυση αυτή δε συνεπάγεται αναγκαστικά τη διάκριση της επαγγελματικής και της πολιτικής οργάνωσης των εργατών, οι εκδοχές του μαρξισμού που επικράτησαν ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα, προσδιόρισαν την ιεράρχηση της πολιτικής απέναντι στην κοινωνική συγκρότηση της εργατικής τάξης ως αναγκαία προϋπόθεση για την επίτευξη του ιστορικού της προορισμού. Δεν είναι λοιπόν παράδοξο ότι η μελέτη του εργατικού κινήματος ταυτίστηκε αρχικά με εκείνη του σοσιαλιστικού κινήματος, παρ' όλο που η ταύτιση αυτή περιορίσε για μια μεγάλη περίοδο το ενδιαφέρον των ερευνητών αποκλειστικά στις πολιτικές εκφράσεις της εργατικής διαμαρτυρίας. Αλλά και όπου η ταύτιση αυτή έπαψε να θεωρείται αυτονόητη και η έρευνα διευρύνθηκε, η υπόρρητη παραδοχή του ιστορικού προορισμού της εργατικής τάξης εξακολούθησε να αποτελεί γνώμονα για τη μελέτη του εργατικού κινήματος.³

3. Από την εποχή του Γιάννη Κορδάτου, η ταύτιση αυτή έχει εμποδίσει να αναπτυχθεί στην Ελλάδα η έρευνα στις κοινωνικές διαστάσεις του εργατικού κινήματος, αλλά και να επεκταθεί γενικότερα στην εργατική ζωή και στο χώρο της κάθε

Είναι γνωστό ότι στην Ελλάδα το εργατικό κίνημα εμφανίζεται με σημαντική καθυστέρηση σε σχέση με άλλες χώρες της Ευρώπης, εξαιτίας των ιδιαίτερων οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών που καθόρισαν την εξέλιξη της ελληνικής κοινωνίας. Η καθυστέρηση δεν είναι μόνο χρονική: σχετίζεται κυρίως με τη δομή του εργατικού δυναμικού, που παραμένει ως αργά ολιγάριθμο, διασκορπισμένο και προσωρινό.⁴ Το γεγονός αυτό έχει καθοριστική σημασία για τη διαμόρφωση του εργατικού κινήματος στην Ελλάδα, και κυρίως για τον τρόπο και τις μεθόδους οργάνωσής του. Και τούτο γιατί καθόρισε τον πολιτικό στόχο ως προτεραιότητα, ήδη από τις πρώτες προσπάθειες οργάνωσης των εργατικών στρωμάτων.⁵

Πράγματι, κοινή είναι η διαπίστωση ότι η οργάνωση των εργατών παραμένει εξαιρετικά περιορισμένη στην πριν το Μεσοπόλεμο

λογής εργασίας. Απουσιάζει, έτσι, μια κοινωνική ιστορία της εργασίας, η οποία φυσικά δεν μπορεί παρά να στηρίζεται σε ένα πλήθος επιμέρους έρευνες, που ωστόσο παραμένουν εξαιρετικά περιορισμένες ακόμη σήμερα, τόσο ως προς τον αριθμό τους όσο και ως προς την προβληματική και την επεξεργασία των αναλυτικών τους εργαλείων. Για μια πρώτη καταγραφή βλ. Αντώνης Λιάκος, «Η ιστοριογραφία του εργατικού κινήματος. Σημειώσεις για μια επισκόπηση», *Σύγχρονα Θέματα* 35-36-37 (1988), σ. 161-170. Για μια θετική επισήμανση του πολιτικού προτάγματος σε διεθνείς μελέτες της δεκαετίας του '70 για το εργατικό κίνημα, βλ. του ίδιου, «Η αλληλεξάρτηση πολιτικών και μεθοδολογικών προσεγγίσεων στην ιστορία του εργατικού κινήματος» *Μνήμων*, τόμ. 11 (1987), σ. 247-254. Για τις μεθοδολογικές διακρίσεις, που είναι απαραίτητες στην προσέγγιση του εργατικού κινήματος, βλ. τις παρατηρήσεις του Γεώργιου Λεονταρίτη, «Το ελληνικό εργατικό κίνημα και το αστικό κράτος 1910-1920», στο Θ. Βερέμης - Ο. Δημητρακόπουλος (επιμ.), *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Αθήνα 1979, σ. 49-50. Ενδιαφέρον έχει να ανιχνεύσει κανείς τις άρρητες θεωρητικές παραδοχές, που διαπερνούν σήμερα τη συζήτηση αναφορικά με τη δημιουργία ή όχι στην Ελλάδα εργατικής τάξης. Βλ. χαρακτηριστικά Α. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική*, ό.π.: Π. Πιζάνιας, *Οι φτωχοί των πόλεων*, ό.π.: Σεραφείμ Σεφεριάδης, «Για τη συγκρότηση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα (1870-1936): Μερικοί προβληματισμοί πάνω σε ένα παλιό θέμα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 6 (1995), σ. 9-78· και Πέτρος Πιζάνιας, «Ο κύκλος και το τετράγωνο. Σχετικά με τη διπλή ζωή της ιστορικής πραγματικότητας», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 7 (1996), σ. 155-178. Για μια παρουσίαση των μεθοδολογικών και θεωρητικών εξελίξεων της σχετικής ιστορικής έρευνας σε ευρωπαϊκό επίπεδο, βλ. Έφη Αβδελά «Η κοινωνική τάξη στη σύγχρονη ιστοριογραφία. Από το οικονομικό δεδομένο στην πολιτισμική κατασκευή», *Τα Ιστορικά*, τχ. 12/22 (1995), σ. 173-204.

4. Βλ. αναφορές της σημ. 2, παραπάνω.

5. Βλ. Γεώργιος Λεονταρίτης, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο πόλεμο*, Εξάντας, Αθήνα 1978, σ. 17-31 και Αβραάμ Μπεναρόγια, *Η πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου*, Ολκός, Αθήνα 1975.

περίοδο, όπως εξάλλου και η διάδοση των σοσιαλιστικών ιδεών.⁶ Είναι σημαντικό πάντως, ότι κυριότερο χαρακτηριστικό των εργατικών ενώσεων που δημιουργούνται είναι, από τη μια, η διεκδίκηση του σοσιαλιστικού τους χαρακτήρα και, από την άλλη, η περιορισμένη απήχυσή τους στα εργατικά στρώματα. Η αντίφαση αυτή θα σφραγίσει τη διαδικασία ενοποίησης του εργατικού κινήματος στο οργανωτικό επίπεδο, διαδικασία που θα ολοκληρωθεί το 1918 με την ίδρυση της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών της Ελλάδας, λίγες μόλις μέρες πριν την ίδρυση του Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος Ελλάδας.

Για τους Έλληνες σοσιαλιστές η σύσταση στο ανώτατο επίπεδο της συνδικαλιστικής και της πολιτικής οργάνωσης των εργατών αποτελεί τομή εξαιρετικά σημαντική. Για τον Αβραάμ Μπεναρόγια, λόγου χάριν, «η επαγγελματική και πολιτική οργάνωσις της [εργατικής τάξεως] είνε το πειο σημαντικό γεγονός της νεωτέρας ελληνικής ιστορίας απ' όλας τας "εθνικάς" "πατριωτικάς" και άλλας "νίκας". Η εμφάνις και οργάνωσις αυτής της τάξεως είνε το μόνον σημαντικόν γεγονός από της επαναστάσεως του '21 και εδώ».⁷

Ωστόσο, τα ίδια τα εργατικά στρώματα δε φαίνεται να «συνειδητοποιούν» αυτή τη σημασία, μια και παραμένουν σε μεγάλο βαθμό μακριά τόσο από τη συνδικαλιστική όσο και από την πολιτική δράση. Η αποχή των εργατών από τα σωματεία τους αποτελεί επαναλαμβανόμενη διαπίστωση των συνδικαλιστικών υπευθύνων σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Το γεγονός αποδίδεται συχνά στην «ελλιπή προληταριοποίηση» των ελληνικών εργατικών στρωμάτων και στις έντονες «μικροαστικές επιδράσεις» που περιορίζουν την «επαναστατική τους συνείδηση». «Εν γένει η εργατική τάξις είνε εν των γίγνεσθαι. Και η υπάρχουσα ήδη κάνει δοκιμάς. Ακόμη δεν απεφάσισε να αγωνισθή συστηματικώς, διότι ακόμη δεν επείσθη ότι δεν έχει άλλην σωτηρίαν», διαπιστώνει πάλι ο Αβραάμ Μπεναρόγια το 1921.⁸

6. Για τη διάδοση των σοσιαλιστικών ιδεών στην Ελλάδα βλ. Παναγιώτης Νούτσος (εισαγωγή, επιλογή κειμένων, υπομνηματισμός), *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974*, τόμ. Α' -Δ', Γνώση, Αθήνα 1990-1994.

7. Α. Μπεναρόγια, *ό.π.*, σ. 210.

8. Α. Μπεναρόγια, *ό.π.*, σ. 217. Πρβλ. τη σχετική ανάλυση του Γιώργου Μαυρογορδάτου, «Ο Διχασμός ως ταξική σύγκρουση», *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909-1940*, Αθήνα-Κομοτηνή, χ.χ., σ. 65-67.

Οι εργατικές κινητοποιήσεις δε λείπουν φυσικά σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου· αντίθετα, ο πόλεμος, η έλευση των προσφύγων και αργότερα η οικονομική κρίση έχουν ως αποτέλεσμα, όλο και συχνότερα, διάφορες κατηγορίες εργατών να εκφράζουν δυναμικά τις οικονομικές και τις θεσμικές τους διεκδικήσεις. Όμως, η προτεραιότητα της πολιτικής ιδεολογίας και στόχευσης, που σημάδεψε την οργανωτική συγκρότηση των εργατικών στρωμάτων στην Ελλάδα, επηρέασε αποφασιστικά την εμβέλεια αυτών των κινητοποιήσεων. Από την αρχή της ίδρυσής της η ΓΣΕΕ γίνεται το πεδίο οξύτατων πολιτικών αντιπαράθεσεων, που θα φέρουν αντιμέτωπες διαφορετικές πολιτικές απόψεις για τις μεθόδους και τους στόχους του εργατικού κινήματος. Οι διαμάχες για τον έλεγχο των εργατικών ενώσεων και την υπαγωγή τους στη «σωστή πολιτική γραμμή» έχουν ως άμεση επίπτωση την πολυδιάσπαση και τον κατακερματισμό του εργατικού συνδικαλισμού.⁹

Η δομή των εργατικών στρωμάτων και η πολιτική ιδεολογία που καθοδήγησε την οργανωτική τους συγκρότηση, δεν είναι οι μόνοι παράγοντες που καθόρισαν την ανάπτυξη του εργατικού κινήματος στην Ελλάδα την περίοδο που εξετάζουμε. Σημαντική είναι και η επίδραση που άσκησε η κυβερνητική πολιτική απέναντι στο εργατικό ζήτημα, όπως εκφράζεται κυρίως με την εργατική νομοθεσία των κυβερνήσεων Βενιζέλου. Είναι γνωστή η συλλογιστική που στήριξε αυτή την πολιτική.¹⁰ Πράγματι, φαίνεται ότι οι πρώιμες θεσμικές παραχωρήσεις της εργατικής νομοθεσίας κατόρθωσαν να προκαταλάβουν ως ένα βαθμό τις εργατικές διεκδικήσεις, πριν διαμορφωθούν καν μέσα από τη συλλογική δράση. Τα συνδικαλιστικά αιτήματα του εργατικού κινήματος επικεντρώθηκαν με αυτόν τον τρόπο αφενός στην εφαρμογή της υπάρχουσας νομοθεσίας και αφετέρου σε οικονομικές διεκδικήσεις. Κι όσο οι πολιτικές ανακατατάξεις της περιόδου μετατοπίζουν τη

9. Βλ. Γ. Λεονταρίτης, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα*, ό.π.: Άγγελος Ελεφάντης, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. ΚΚΕ και αστισμός στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα 1976, σ. 41-47 κ.ά.: Α. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική*, ό.π., σ. 96-117.

10. Γ. Λεονταρίτης, «Το ελληνικό εργατικό κίνημα...», ό.π., σ. 49-84. Για μια ερμηνεία της προβληματικής που οδήγησε στην υιοθέτηση ειδικής νομοθεσίας για την προστασία των εργαζόμενων γυναικών στο πλαίσιο της εργατικής νομοθεσίας, βλ. Efi Avdela, «“To the Most Weak and Needy”: Women's Protective Labor Legislation in Greece», στο Ulla Wikander - Alice Kessler-Harris - Jane Lewis (επιμ.), *Protecting Women. Labor Legislation in Europe, the United States, and Australia, 1880-1920*, University of Illinois Press, Ουρμπάνα και Σικάγο 1995, σ. 290-317.

σχετική κυβερνητική πολιτική σε όλο και πιο αυταρχικές πρακτικές τόσο η πολιτική διάσταση του εργατικού κινήματος παίρνει το προβάδισμα, χρωματίζοντας με όρους ταξικής και κοινωνικής σύγκρουσης τις εργατικές κινητοποιήσεις αλλά και τις εργατικές διώξεις.

Την περίοδο του Μεσοπολέμου η ανάπτυξη και η εξέλιξη του εργατικού κινήματος προσδιορίστηκαν λοιπόν από τρεις αλληλένδετους παράγοντες: το διασκορπισμένο, περιορισμένο και πρόσκαιρο χαρακτήρα της εργατικής απασχόλησης, την πρώιμη εργατική νομοθεσία και την προτεραιότητα της πολιτικής οργάνωσης των εργατών σε σχέση με την κοινωνική τους οργανωτική συγκρότηση.

Στην προτεραιότητα αυτή οφείλεται σε μεγάλο βαθμό και η αξιολόγηση των διαφορετικών τάσεων που εκδηλώθηκαν στο εσωτερικό του εργατικού κινήματος, με αναφορά ζητήματα τακτικής, στρατηγικής και συμμαχιών. Ακόμη και σήμερα το εργατικό κίνημα του Μεσοπολέμου μελετάται συχνά μέσα από το πρίσμα της πολιτικής εκδοχής που διατήρησε την οργανωτική της συγκρότηση, και μέσα από τις περιπέτειες των επόμενων δεκαετιών επιβλήθηκε ως η πλέον νόμιμη και σημαντική έκφρασή του. Υποβαθμίζονται έτσι οι εσωτερικές αντιθέσεις που εμφάνισε την περίοδο αυτή το εργατικό κίνημα, οι διαφορετικές απόψεις για τις μεθόδους δράσης, τις επιλογές συμμαχιών και την εκτίμηση της συγκυρίας, όσο και οι άτυπες μορφές αντίστασης που αναπτύχθηκαν μέσα από τις δραστηριότητες και τις κινητοποιήσεις των διαφόρων ομάδων του «εργατικού κόσμου».¹¹

11. Για μελέτες που αναδεικνύουν τάσεις του εργατικού κινήματος, αντιπολιτευτικές στο ΚΚΕ, με έμφαση στην πολιτική διάσταση, βλ. ενδεικτικά Δημήτρης Λιβιεράτος, *Το ελληνικό εργατικό κίνημα, 1918-1923*, Εκδόσεις Καρανάση, Αθήνα 1976· του ίδιου, *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα*, τόμ. Α' - Γ', Εκδόσεις Κομμούνα/Εναλλακτικές εκδόσεις, Αθήνα 1985-1994· Θεόδωρος Νικολόπουλος, *Η άλλη όψη του ελληνικού εργατικού κινήματος (1918-1930)*, Αθήνα 1983· Ελένη Αστερίου - Γαβριήλ Λαμπάτος, *Η αριστερή αντιπολίτευση στην Ελλάδα. Μια έκθεση-ντοκουμέντο του Π. Πουλιόπουλου στον Τρότσκι και το εργατικό κίνημα στο Μεσοπόλεμο*, Φιλίστωρ, Αθήνα 1995.

2. ΤΟ ΥΠΑΛΛΗΛΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ

Το υπαλληλικό κίνημα συνιστά μια ιδιομορφία του Μεσοπολέμου που δεν είναι αποκλειστικά ελληνική.¹² Εκφράζει τη ριζοσπαστικοποίηση των νέων αστικών στρωμάτων που συνάπτουν σχέσεις μισθωτής εργασίας, οι οποίες όμως δεν εμπίπτουν σε αυτό που η ορθόδοξη μαρξιστική ορολογία αποκαλεί παραγωγική εργασία. Η ριζοσπαστικοποίηση αυτή, που έχει ως αφετηρία οικονομικά αιτήματα, είναι επακόλουθο της αναδιάταξης του καταμερισμού της εργασίας στο εσωτερικό των μεσαίων στρωμάτων, η οποία με τη σειρά της οδηγεί σε οικονομική και κοινωνική υποβάθμιση μεγάλο αριθμό μισθωτών, προορισμένων να καλύψουν τη διευρυμένη βάση της υπαλληλικής πυραμίδας.

Στην Ελλάδα το υπαλληλικό κίνημα, ιδιωτικό και δημόσιο, συγκροτείται και οργανώνεται την περίοδο του Μεσοπολέμου καταρχήν γύρω από οικονομικά και θεσμικά αιτήματα, με κύριο στόχο τη διατήρηση της κοινωνικής θέσης των υπαλληλικών στρωμάτων. Πολύ γρήγορα όμως, οι εσωτερικές διαφοροποιήσεις, που προκαλεί στην κατηγορία αυτή μισθωτών η ανάπτυξη των υπηρεσιών, διασπούν τη φαινομενική συνοχή της και αναδεικνύουν τα διαφορετικά συμφέροντα που χωρίζουν την κορυφή από τη βάση της. Αντιδρώντας στην οικονομική και την κοινωνική τους υποβάθμιση, οι κατώτεροι κυρίως υπάλληλοι κινητοποιούνται στη δεκαετία του '20 και ιδρύουν ομοσπονδίες και επαγγελματικά σωματεία, διακηρύσσοντας την πρόθεσή τους να διεκδικήσουν με όλα τα μέσα βελτίωση της θέσης τους.¹³

Κεντρική θέση στις υπαλληλικές διεκδικήσεις έχουν τα εργασιακά δικαιώματα. Έτσι, εκτός από την αύξηση των μισθών τους, οι υπάλληλοι απαιτούν επίσης να εφαρμοστούν και στη δική τους περίπτωση οι ρυθμίσεις της εργατικής νομοθεσίας, που θεσμοθέτησαν οι φιλελεύθερες κυβερνήσεις. Η εφαρμογή του δώρου, της Κυριακής αργίας, της ασφάλισης για τους ιδιωτικούς υπαλλήλους,¹⁴

12. Βλ. ενδεικτικά, Michel Crozier, *Le monde des employés de bureau*, Παρίσι 1965, σ. 46-69. Η μελέτη του φαινομένου σε διάφορες χώρες παραμένει ως σήμερα περιορισμένη και αποσπασματική.

13. Η Συνομοσπονδία Δημοσίων Υπαλλήλων Ελλάδος ιδρύεται τον Ιούνιο του 1926 και η Ομοσπονδία των Ιδιωτικών Υπαλλήλων της Ελλάδος το 1925. Βλ. *Εφημερίς των Δημοσίων Υπαλλήλων* Γ' 39 (1926) και *Ιδιωτικός Υπάλληλος* Β' 1 (1928).

14. Βλ. *Ιδιωτικός Υπάλληλος* Β' 1 (1928).

καθώς και το δικαίωμα στο συνδικαλισμό και την απεργία για τρυσ δημόσιους,¹⁵ είναι αιτήματα που αποτελούν υπόβαθρο για την οργάνωση των υπαλλήλων, ταυτόχρονα με τη διεκδίκηση ανώτερου βιοτικού επιπέδου. Οι οργανώσεις που συγκροτούν οι διάφορες κατηγορίες υπαλλήλων, αλλά και οι δευτεροβάθμιες και τριτοβάθμιες ενώσεις τους, ακολουθούν σύντομα τα πρότυπα του εργατικού συνδικαλισμού, καθώς οι πρώιμες περισσότερες συντεχνιακού τύπου μορφές οργάνωσης, όπως, λ.χ., οι τοπικές λέσχες, αποδεικνύονται ανίκανες να ανταποκριθούν στις νέες συνθήκες.

Το υπαλληλικό κίνημα του Μεσοπολέμου προσεγγίζει το εργατικό όχι μόνο στον τύπο οργάνωσης, αλλά επίσης στις μορφές δράσης –απεργίες και διαδηλώσεις– και ακόμη στις αναλύσεις του ως ταξικού κινήματος. Σύμφωνα με τις αναλύσεις αυτές, «η υπαλληλική τάξις», «μία των κοινωνικών τάξεων με ίδια συμφέροντα υλικά και ηθικά»,¹⁶ εντάσσεται στην πλατιά κατηγορία των εκμεταλλευόμενων μισθωτών και αντιδρά οργανωμένα απέναντι στην ιδιαίτερη εκμετάλλευση που υφίσταται, η οποία διαφοροποιείται από εκείνη των εργατών μόνο ως προς τον έμμεσο χαρακτήρα της. Η συνδικαλιστική δράση των υπαλλήλων αποτελεί σε αυτό το σχήμα αναπόσπαστο τμήμα της «γενικώτερης πανεργατικής προσπάθειας»,¹⁷ και διεκδικεί καλύτερους οικονομικούς όρους, βελτίωση των συνθηκών εργασίας και θεσμική κατοχύρωση των δικαιωμάτων τους. Ωστόσο, οι υπάλληλοι δε θα θέσουν στον εαυτό τους κανένα συλλογικό ιστορικό καθήκον, αλλά θα επικεντρώσουν τη συλλογική τους δράση στο στόχο να προασπίσουν τα δικαιώματα και τα συμφέροντά τους και να καλυτερέψουν τη θέση τους.

Ο τρόπος που αναπτύχθηκαν οι υπηρεσίες στην Ελλάδα προσδιορίζει και τις δυσκολίες που συναντούν στην οργανωτική τους προσπάθεια οι υπάλληλοι. Διασκορπισμένοι σε πλήθος μικρές επιχειρήσεις, οι ιδιωτικοί εμφανίζουν μεγαλύτερη συγκέντρωση σε ολιγάριθμα μόνο ιδρύματα, όπως π.χ. οι τράπεζες. Ο Σύλλογος Ανωνύμων

15. Γενικά για το δημοσιοϋπαλληλικό κίνημα της περιόδου, βλ. Έφη Αβδελά, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού. Καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908-1955*, Αθήνα 1990, ειδικότερα το β' κεφάλαιο «Οι δημόσιοι υπάλληλοι στην Ελλάδα: από το συντεχνιακό πνεύμα στην ταξική συνείδηση», σ. 60-109.

16. *Ιδιωτικός Υπάλληλος Β'9* (1929). Βλ. και *Διδασκαλικόν Βήμα Δ'160* (1928), όπου η προκήρυξη της ΣΔΥΕ «Τα δίκαια της υπαλληλικής τάξεως».

17. *Ο Νέος Υπάλληλος Α'1* (1927).

Εταιρειών και Τραπεζών αποτελεί εξάλλου, τη βασική συνιστώσα στις κινητοποιήσεις τους. Όσο για τους δημόσιους, δεν υφίστανται μόνο τις επιλογές της εκάστοτε πολιτικής εξουσίας, και μάλιστα σε μια περίοδο όπου οι αλληπάλληλες πολιτικές κρίσεις προκαλούν αλληλοδιαδεχόμενα κύματα εκκαθαρίσεων στις δημόσιες υπηρεσίες: η διασπορά τους σε πλήθος υπηρεσίες και ειδικότητες, με ιδιαίτερη εσωτερική διάρθρωση της ιεραρχίας, έχει ως αποτέλεσμα τον κατακερματισμό τους σε μικρές ομάδες, που διαμορφώνουν συχνά μια συντεχνιακού τύπου αντίληψη για την υπεράσπιση των συμφερόντων τους. Οι δυσκολίες αυτές καθορίζουν τόσο την εξάπλωση όσο και την εμβέλεια του υπαλληλικού κινήματος.

Οι εσωτερικές διαφοροποιήσεις των υπαλληλικών ομάδων είναι ορατές και μέσα από την έντονη εκδοτική δραστηριότητα που αναπτύσσουν στο πλαίσιο της συνδικαλιστικής τους δράσης, ως «διανοούμενη μερίς μίας και της αυτής τάξεως, της εργατικής».¹⁸ Τα πολλά σε αριθμό και πλούσια σε πολιτικό προβληματισμό έντυπα που εκδίδουν οι οργανώσεις τους, αποτυπώνουν τις ιδεολογικές και πολιτικές διαμάχες ανάμεσα στις διάφορες κατηγορίες υπαλλήλων και επιβεβαιώνουν την επίδραση των σοσιαλιστικών ιδεών στην ανάπτυξη του υπαλληλικού κινήματος.¹⁹

Οι αναλύσεις για την αντιστοιχία που εμφανίζει η μισθωτή εργασία υπαλλήλων και εργατών, τις οποίες υπερασπίζονται γνωστά στελέχη του εργατικού συνδικαλισμού και αρκετοί προοδευτικοί διανοούμενοι,²⁰ θέτουν επίσης το ζήτημα της στενής συνεργασίας

18. Από το χαιρετισμό του Γ.Γ. της ΓΣΕΕ, Δ. Στρατή, στο Α' Πανελλαδικό Συνέδριο των Δημοσίων Υπαλλήλων το Δεκέμβριο του 1926, *Διδασκαλικόν Βήμα* Γ' /110-111 (1927), σ. 6.

19. Βλ. ενδεικτικά, *Ένωσις των δημοσίων υπαλλήλων της Ελλάδος* (1922), *Υπαλληλική Ένωσις* (1923-1924), *Εφημερίς των Δημοσίων Υπαλλήλων* (1924-1926), *Διδασκαλικόν Βήμα* (1924-1936), *Ο Νέος Υπάλληλος* (1927), *Εφημερίς των ΤΤΤ* (1927-1929), *Ιδιωτικός Υπάλληλος* (1928-1929), *Αγωνιστής των ΤΤΤ* (1929-1931), *Υπαλληλικός Κήρυξ* (1929-1931), *Η Υπαλληλική* (1928-1930).

20. Ανάμεσα σε άλλους, ο Δ. Στρατής υποστηρίζει σε σειρά άρθρων του σε διάφορα υπαλληλικά έντυπα, ότι η θέση των κατώτερων υπαλλήλων στο «σημερινό οικονομικό σύστημα είναι ίδια με του εργάτη, δηλαδή του εκμεταλλεζόμενου» (*Ο Νέος Υπάλληλος* Α' /9 (1927)). Βλ. και *Διδασκαλικόν Βήμα* Γ' /110-111 (1927), *Ιδιωτικός Υπάλληλος* Β' /3 (1929), *Η Υπαλληλική* Α' /52 (1929). Η *Υπαλληλική* των ετών 1929-1930 δημοσιεύει σχετικά άρθρα των Σ. Σωμερίτη, Δ. Καλιτσούνκη και Π. Πυργιώτη, καθώς και τις επανειλημμένες θετικές γνωμοδοτήσεις του Α. Σβώλου για το αν η σχέση κράτους και δημόσιων υπαλλήλων είναι σχέση μισθωτής εργασίας και για το δικαίωμά τους να συνδικαλιζονται.

και της οργανικής σύνδεσης ανάμεσα στις εργατικές και τις υπαλληλικές ενώσεις. Η προοπτική αυτή συζητιέται ευρύτατα στην Ευρώπη στο πλαίσιο της Β' Διεθνούς, αλλά και στην Ελλάδα, όπου όμως θεωρείται πρόωγη.²¹

Η συζήτηση αφορά κυρίως τους δημόσιους υπαλλήλους. Πράγματι, οι κινητοποιήσεις τους τη δεκαετία του '20, γύρω από οικονομικά και θεσμικά αιτήματα, έχει φέρει στο προσκήνιο το ζήτημα του δημοσιοϋπαλληλικού συνδικαλισμού και της σχέσης κράτους/υπαλλήλων. Μέσα στη γενικότερη ριζοσπαστικοποίηση που χαρακτηρίζει τη μεσοπολεμική περίοδο, οι δημόσιοι υπάλληλοι οδηγούνται σε σύντομο χρονικό διάστημα να αντικρούσουν την αντίληψη που τους θεωρεί εκπροσώπους του κράτους στο συγκεκριμένο χώρο λειτουργίας τους, αντιτάσσοντας την άποψη του κράτους/εργοδότη, και να διεκδικήσουν το δικαίωμα στο συνδικαλισμό και την απεργία, όπως οι υπόλοιπες κατηγορίες μισθωτών.

Το κίνημα των ιδιωτικών και των δημόσιων υπαλλήλων γνωρίζει κάμψη προς τα μέσα της δεκαετίας του '30: η οικονομική κρίση και η ανεργία οξύνουν τις εσωτερικές αντιφάσεις του. Εξάλλου, η απειλή να δημιουργηθεί ενιαίο μέτωπο εργατών-υπαλλήλων προκαλεί ήδη στις αρχές της δεκαετίας την έντονη αντίδραση της κυβερνητικής εξουσίας, που σκληραίνει τη στάση της και θεσπίζει σειρά κατασταλτικών μέτρων. Η καταστολή είναι εμφανής κατά κύριο λόγο στους δημόσιους υπαλλήλους, οι οποίοι υφίστανται τις συνέπειες της εξυγιαντικής πολιτικής που επιβάλλουν οι κυβερνήσεις της εποχής και καλούνται έκτοτε, για να διατηρήσουν τη θέση τους, να συμμορφωθούν στις επιλογές της εκάστοτε πολιτικής εξουσίας αποδεικνύοντας τη νομιμοφροσύνη τους.

Στη μαχητική του περίοδο πάντως, το υπαλληλικό κίνημα του Μεσοπολέμου συγκρότησε νέες συλλογικότητες, διατύπωσε θεωρητικές αναλύσεις και ανέπτυξε συνδικαλιστική δράση, στη βάση των ιδιαίτερων διεκδικήσεων που ανέδειξε η εξάπλωση των σχέσεων μισθωτής εργασίας σε μεσαία αστικά κοινωνικά στρώματα. Το γεγονός ότι δεν έχει γίνει ακόμη αντικείμενο συστηματικής έρευνας σε επιμέρους κλάδους, οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην εκ των υστέρων πολιτική υποτίμηση των κοινωνικών αντιθέσεων που εξέφρασε.

21. *Η Υπαλληλική Α'*/52 (1929).

3. ΤΟ ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ

Η εξάπλωση της μισθωτής εργασίας των γυναικών αποτελεί αποφασιστικό παράγοντα στην ανάπτυξη του φεμινιστικού κινήματος και ακρογωνιαίο λίθο της προβληματικής του. Βέβαια, «η κίνηση η παγκόσμια για να δοθούν στη γυναίκα ίσα δικαιώματα με τον άντρα στην πολιτεία, στη νομοθεσία, στην εργασία, στην κοινωνία», σύμφωνα με τον ορισμό της Αύρας Θεοδωροπούλου,²² έχει πολλαπλά πεδία παρέμβασης πέρα από την εργασία. Όμως, η μαζική είσοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας και σε πλήθος επαγγέλματα, που παρατηρείται την περίοδο αυτή σε ολόκληρη την Ευρώπη, αναδεικνύει με νέους όρους το ζήτημα της ιδιαίτερης εκμετάλλευσης που υφίστανται οι γυναίκες λόγω του φύλου τους στη μισθωτή εργασία, αλλά και τις νέες δυνατότητες για ισότιμη κοινωνική ένταξη που τους προσφέρει η εμπλοκή τους στις μισθωτές σχέσεις.²³

Αυτή η διαλεκτική σχέση των γυναικών με τη μισθωτή εργασία συνιστά κεντρικό άξονα στις αναλύσεις του φεμινιστικού κινήματος που αναπτύσσεται την περίοδο του Μεσοπολέμου στην Ελλάδα.²⁴ Κοινή είναι η εκτίμηση ότι «η μισθωτή εργασία της γυναίκας συνδέεται άμεσα με τη λύση του όλου γυναικείου ζητήματος».²⁵ Και τούτο γιατί θεωρείται ότι προσφέρει για πρώτη φορά στις γυναίκες τη δυνατότητα της οικονομικής ανεξαρτησίας, απαραίτητη προϋπόθεση για την κοινωνική και πολιτική χειραφέτησή τους. Σύμφωνα με αυτή την προβληματική, η μισθωτή εργασία αποδεσμεύει τις γυναίκες από την οικονομική σκλαβιά στον άντρα και τους επιτρέπει να αποκτήσουν συνείδηση της υποδεέστερης κοινωνικής τους θέσης. Η συνειδητοποίηση αυτή αποτελεί με τη σειρά της πρωταρχικό όρο για την οργάνωση και την πάλη τους ενάντια στη γενικότερη κοινωνική αδικία που υφίστανται λόγω του φύλου τους. Συγχρόνως, η κοινωνική υποβάθμιση των γυναικών και η

22. «Ο φεμινισμός στην Ελλάδα», *Νέα Εστία* Α' / 16-17 (1927), σ. 867.

23. Βλ. ενδεικτικά, Michelle Perrot, *Η εργασία των γυναικών στην Ευρώπη 19ος-20ός αι.*, Επιστημονικό και Μορφωτικό Ίδρυμα Κυκλάδων, Ερμούπολη Σύρου 1988· βλ. επίσης Georges Duby - Michelle Perrot (επιμ.), *Histoire des femmes en Occident*, τόμ. 5: *Le XXe siècle*, επιμ. Françoise Thébaud, Plon, Παρίσι 1992, ιδίως μέρος Α': «La nationalisation des femmes», σ. 26-235.

24. Βλ. σχετικά και για όσα ακολουθούν, Έφη Αβδελά - Αγγέλικα Ψαρρά, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Μία ανθολογία*, Γνώση, Αθήνα 1985.

25. Αθηνά Γαϊτάνου-Γιαννιού, *Γυναίκα και πολιτική*, Αθήνα 1925, σ. 403.

κατωτερότητα που τους προσδίνει η έλλειψη πολιτικών δικαιωμάτων εκφράζονται και μέσα από τις πολλαπλές διακρίσεις που συναντούν στην αγορά εργασίας. Γι' αυτό και βασικό πεδίο πάλης για το φεμινιστικό κίνημα αναγορεύεται η άρση όλων των εργασιακών διακρίσεων σε βάρος των γυναικών, στόχος που συμπυκνώνεται στα αιτήματα «ίσος μισθός για ίση εργασία» και «δικαίωμα σε κάθε εργασία».

Οι φεμινιστικές οργανώσεις του Μεσοπολέμου συμφωνούν στη σημασία της γυναικείας μισθωτής εργασίας. Αλλά οι απόψεις για τις προτεραιότητες και τις μεθοδεύσεις, που η κάθε τάση διατυπώνει ως όρους για την εκπλήρωση των φεμινιστικών επαγγελιών, επηρεάζουν αποφασιστικά τις εκτιμήσεις της, τόσο για τις συγκεκριμένες εργασιακές διεκδικήσεις των γυναικών όσο και για τη σχέση τους με εκείνες που διαμορφώνουν άλλες κατηγορίες μισθωτών.²⁶ Κεντρικά ζητήματα γύρω από τη μισθωτή εργασία των γυναικών, στα οποία εκδηλώνονται έντονες αντιπαραθέσεις στο εσωτερικό του φεμινιστικού κινήματος την περίοδο αυτή, είναι: πρέπει οι εργαζόμενες γυναίκες να ζητούν την ιδιαίτερη προστασία της εργασίας τους ή αντίθετα την πλήρη εξίσωσή της με εκείνη των αντρών; να διεκδικήσουν τα αιτήματά τους μέσα από χωριστά σωματεία ή να ενταχθούν στις μεικτές επαγγελματικές ενώσεις; μπορεί να επιτευχθεί η εργασιακή ισότητα των δύο φύλων με νομοθετικές ρυθμίσεις ή είναι αναγκαία η ριζική ανατροπή των κοινωνικών σχέσεων; Μολονότι κάθε κατηγορία εργαζόμενων γυναικών απασχολεί τις φεμινιστικές οργανώσεις της εποχής, οι άμεσες παρεμβάσεις τους επικεντρώνονται στις συνθήκες και τους όρους εργασίας των γυναικών υπαλλήλων, που πλήττονται τότε από ποικίλα θεσμικά μέτρα.

Η απήχηση των φεμινιστικών ιδεών στις ίδιες τις εργαζόμενες γυναίκες παρουσιάζει διακυμάνσεις την περίοδο του Μεσοπολέμου. Είναι συνεχείς οι εκκλήσεις που τους απευθύνονται να οργανωθούν για να προασπίσουν τα δικαιώματά τους. Και πράγματι, διάφορες κατηγορίες γυναικών υπαλλήλων αντιδρούν στις συνθή-

26. Το φαινόμενο των τάσεων στο εσωτερικό του φεμινιστικού κινήματος δεν είναι μόνο ελληνικό. Εξάλλου, στις σχετικές μελέτες το φεμινιστικό κίνημα που εμφανίζεται σε διάφορες χώρες στις αρχές του 20ού αιώνα, διακρίνεται από το γυναικείο κίνημα της προηγούμενης περιόδου ακριβώς από την εμφάνιση διαφοροποιήσεων και τάσεων στο εσωτερικό του. Βλ. Nancy Cott, *The Grounding of Modern Feminism*, Yale University Press, Λονδίνο-Νιού Χέιβεν 1987.

κες εργασίας τους και διατυπώνουν αιτήματα με έντονη την επίδραση της φεμινιστικής προβληματικής. Όμως η εμβέλεια αυτής της απήχησης προσδιορίζεται από δύο καθοριστικούς παράγοντες: αφενός από τη δομή της γυναικείας απασχόλησης, που εμφανίζει ακόμη εντονότερα τα γενικά χαρακτηριστικά του εργασιακού δυναμικού τη μεσοπολεμική περίοδο, είναι δηλαδή ακόμη περισσότερο κατακερματισμένη, περιορισμένη και πρόσκαιρη²⁷ και αφετέρου, από τη θέση των μισθωτών γυναικών στο σύνολο των κοινωνικών σχέσεων, δηλαδή, από το ότι οι ιδιαίτερες διακρίσεις που συναντούν στην αγορά εργασίας δεν είναι παρά μία επιπλέον εκδοχή της κοινωνικής κατωτερότητας του φύλου τους, μαζί με την έλλειψη πολιτικών δικαιωμάτων, την ανισότητα απέναντι στο νόμο και την υπαγωγή στην οικογένεια. Το πλέγμα αυτό καθορίζει και τα περιθώρια που έχουν οι διάφορες κατηγορίες μισθωτών γυναικών να αμφισβητήσουν την κοινωνική τους θέση και να επιζητήσουν την αλλαγή της.

Η οικονομική και πολιτική κρίση που χαρακτηρίζει τη δεκαετία του '30 επιβεβαιώνει την αδυναμία του φεμινιστικού κινήματος να επιτύχει τους βασικούς του στόχους, δηλαδή ψήφο και εργασιακή ισότητα για τις γυναίκες. Σταδιακά, οι πολιτικές διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό του θα υπερχεράσουν την κοινή στόχευση, υπαγορεύοντας σε κάθε τάση νέες προτεραιότητες και συμμαχίες.²⁸ Στις νέες πολιτικές στοχεύσεις –αντιφασιστικό μέτωπο– θα υπαχθούν και οι κινητοποιήσεις των μισθωτών γυναικών, που εμφανίζουν μια πρόσκαιρη έξαρση λίγο πριν τη δικτατορία του Μεταξά. Καθώς, όμως, αναγκάζονται να προσαρμόσουν τα αιτήματά τους σε πολιτικές προτεραιότητες, που δεν τις εμπεριέχουν αναγκαστικά, θα παραπέμψουν τελικά στο μέλλον την άρση της ιδιαίτερης εκμετάλλευσής τους.²⁹

27. Ε. Αβδελά, *Δημόσιοι υπάλληλοι...*, ό.π., σ. 27-59.

28. Βλ. Αγγέλικα Ψαρρά, «Φεμινίστριες, σοσιαλίστριες, κομμουνίστριες: Γυναίκες και πολιτική στο Μεσοπόλεμο», στο Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος - Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988, σ. 67-82.

29. Βλ. Αγγέλικα Ψαρρά, «Χρονικό μιας μετάβασης (1934-1948)», *Διαβάζω*, τχ. 198 (1988), σ. 29-36.

4. ΔΙΑΠΛΟΚΕΣ

Τη μεσοπολεμική περίοδο, οι κοινωνικές αντιθέσεις που αναδεικνύει η εξάπλωση της μισθωτής εργασίας ωθούν διάφορες κοινωνικές ομάδες να αναπτύξουν οργανωμένη συλλογική δράση για να προασπίσουν τα ιδιαίτερα συμφέροντά τους. Η συγκεκριμένη συγκυρία ευνοεί τις εκφράσεις κοινωνικής διαμαρτυρίας και τη συγκρότηση κοινωνικών κινημάτων. Ωστόσο, η πορεία και η εξέλιξη των κινημάτων αυτών φάνηκαν να προσδιορίζονται από δύο αλληλένδετους παράγοντες: από γενικότερες αλλαγές στις συνθήκες που ευνόησαν αρχικά την ανάδειξή τους και από την όξυνση των εσωτερικών τους αντιθέσεων. Προς το τέλος της περιόδου, η επικράτηση του πολιτικού επισφραγίζει την κοινή υπαγωγή τους σε νέες προτεραιότητες, με κυριότερη την αντίθεση ανάμεσα στη δημοκρατία και τον αυταρχισμό.

Όσα προηγήθηκαν, επιχείρησαν να σκιαγραφήσουν ξεχωριστά τα βασικά χαρακτηριστικά του εργατικού, του υπαλληλικού και του φεμινιστικού κινήματος στον ελληνικό Μεσοπόλεμο. Υπάρχει όμως, και μία άλλη διάσταση για την οποία έγιναν μόνο νύξεις και η οποία διαγράφει γόνιμο έδαφος για περαιτέρω έρευνα: οι μεταξύ τους σχέσεις. Δύο ειδών προσεγγίσεις μπορούν να τεκμηριώσουν αυτή τη διάσταση: αφενός η μελέτη των συγκεκριμένων συνθηκών μέσα στις οποίες αναπτύσσονται, σε σχέση ή σε αντίθεση μεταξύ τους, και αφετέρου, η μελέτη του λόγου που διατυπώνουν οι οργανωμένες μορφές των συγκεκριμένων κοινωνικών κινημάτων, ώστε να διαφανούν οι πολλαπλοί τρόποι με τους οποίους ορίζεται το κοινωνικό υποκείμενο του κάθε κινήματος και οι μεταξύ τους αλληλεπικαλύψεις ή αποκλεισμοί.

Στο πρώτο επίπεδο τα πραγματολογικά δεδομένα ανιχνεύονται εύκολα. Είδαμε ότι η ΓΣΕΕ χαιρετίζει και υποστηρίζει την οργανωμένη δράση των δημόσιων υπαλλήλων, ενώ φιλοξενεί στο δυναμικό της ενώσεις των ιδιωτικών, όπως ο Σύλλογος Ανωνύμων Εταιρειών και Τραπεζών. Από την άλλη, είναι γνωστές οι περιστάσεις τόσο αντιπαράθεσης όσο και συνεργασίας ανάμεσα σε συνδικαλιστικές και φεμινιστικές οργανώσεις, όπως για παράδειγμα οι χωριστές οργανώσεις γυναικών τραπεζικών υπαλλήλων ή διδασκαλισσών σε μία πρώτη φάση, οι παρεμβάσεις του Συνδέσμου για τα Δικαιώματα της Γυναίκας, προκειμένου να αυξηθούν οι εγγραφές γυναικών στις δημοσιοϋπαλληλικές ενώσεις σε μία δεύτερη, ή τέ-

λος η διαμάχη μεταξύ φεμινιστριών και συνδικαλιστών για την ι- διαίτερη προστασία της γυναικείας εργασίας.³⁰

Στο δεύτερο επίπεδο όμως, τα πραγματολογικά δεδομένα δεν προκύπτουν άμεσα: χρειάζονται νέα αναλυτικά εργαλεία που θα τα κάνουν αναγνωρίσιμα. Και τούτο γιατί όσο και αν η μισθωτή εργασία βρίσκεται στο επίκεντρο της προβληματικής και της δρά- σης του κάθε κινήματος, οι συγκεκριμένες κοινωνικές αντιθέσεις, στις οποίες εμπλέκονται οι εργάτες, οι υπάλληλοι και οι γυναίκες, όχι μόνο δεν ταυτίζονται, αλλά ούτε απλώς παρατίθενται: εμπε- ριέχουν επίσης, στοιχεία διαπλοκής και αντιθέσεων μεταξύ τους, που για να αναδειχτούν χρειάζεται να διαπεραστεί ο ομοιογενο- ποιητικός και ιεραρχικός λόγος στον οποίο εγγράφονται.

Για να γίνει αυτό χρειάζεται να αναγνωρίσει κανείς ότι, παρά το είδος του λόγου που εκφέρουν, τα κινήματα αυτά δεν παραπέ- μπουν σε ενιαίες και μονοδιάστατες κοινωνικές ομάδες, αλλά σε δρώντα υποκείμενα, που βρίσκονται σε μια ποικιλία καταστάσεων και θέσεων και που αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους με μυριάδες τρόπους. Όμως, η αναγνώριση αυτή δεν είναι χωρίς συνέπειες: οι αναλυτικές κατηγορίες που χρησιμοποιούμε επηρεάζουν αποφασι- στικά το αντικείμενο που μελετούμε. Για παράδειγμα, για να μελε- τηθούν τα τρία μεσοπολεμικά κινήματα ως ισοδύναμες μορφές κοινωνικής διαμαρτυρίας, προϋποτίθεται η αμφισβήτηση της ιε- ράρχησης των κοινωνικών αντιθέσεων σε πρωτεύουσες και δευτε- ρεύουσες. Ή επίσης, το τοπίο φαίνεται να αλλάζει, εάν εισάγουμε στη μελέτη όλων των κινημάτων το φύλο ως κατηγορία της ιστορι- κής ανάλυσης.

Δε θα επεκταθώ εδώ περισσότερο προς αυτή την κατεύθυνση. Θα τελειώσω διατυπώνοντας ορισμένες γενικές παρατηρήσεις α- ναφορικά με τους όρους εμφάνισης, ανάπτυξης και ύφεσης των κοινωνικών κινήματων στη σύγχρονη εποχή, οι οποίες θα μπορού- σαν να αποτελέσουν υποθέσεις εργασίας για μια συστηματική ι- στορική διερεύνηση του ζητήματος.

Μολονότι οι κοινωνικές αντιθέσεις που εκφράζουν εντοπίζο- νται στη μακρά διάρκεια, τα κοινωνικά κινήματα συνιστούν προϋ- όντα της συγκυρίας. Ο τύπος οργάνωσης, η προβληματική, οι πρα-

30. Βλ. Ε. Αβδελά, *Δημόσιοι υπάλληλοι...*, ό.π. Βλ. επίσης τη συζήτηση μεταξύ φεμινιστριών και κομμουνιστριών στο Αγγέλικα Ψαρά, «Μικρό χρονικό σε τρεις πράξεις: "αστικός" και "σοσιαλιστικός" φεμινισμός στη δεκαετία του '20», *Δίνη, φεμινιστικό περιοδικό*, τχ. 3 (1988), σ. 38-45.

κτικές παρέμβασης αντιστοιχούν κάθε φορά σε γενικότερα χαρακτηριστικά της ιστορικής περιόδου κατά την οποία εμφανίζονται, και επηρεάζονται αποφασιστικά από την αλλαγή τους. Αλλά ο εξωτερικός παράγοντας δεν είναι ο μόνος καθοριστικός για την εξέλιξη των κοινωνικών κινήματων: όσο οι εσωτερικές αντιφάσεις τους οξύνονται τόσο μειώνεται και η εμβέλεια της παρέμβασής τους. Μπορεί, επομένως, να διακρίνει κανείς περιόδους έξαρσης και ύφεσης στην εμφάνιση και τη συγκρότηση των κοινωνικών κινήματων, καθώς και μετατοπίσεις στο λόγο που διατυπώνουν ως προς το πεδίο δράσης τους. Έτσι, αν η μισθωτή εργασία εμφανίζεται ως προνομιακό πεδίο για τη συγκρότηση του εργατικού, του υπαλληλικού και του φεμινιστικού κινήματος την περίοδο του Μεσοπολέμου, αντίστοιχο ρόλο θα παίξει από το τέλος αυτής της περιόδου και για αρκετές δεκαετίες η δημοκρατία, μεταβάλλοντας αποφασιστικά το τοπίο και τις εκφράσεις της κοινωνικής διαμαρτυρίας.

Σε αυτό το πλαίσιο μπορεί να υποστηριχτεί ότι η περιοδικότητα που εμφανίζουν τα κοινωνικά κινήματα είναι συστατικό χαρακτηριστικό τους. Το γεγονός αυτό δεν αίρεται από τη διατήρηση των οργανωτικών δομών που τα επικαλούνται, όπως γίνεται στη σύγχρονη εποχή με τα περισσότερα από αυτά. Όπως δεν αίρεται και από την εκ των υστέρων αξιολόγηση των κοινωνικών αντιθέσεων που εκφράζουν σε πρωτεύουσες και δευτερεύουσες, και την υπαγωγή τους σε μία ενιαία πολιτική στόχευση, που αρνείται την πολυπλοκότητα και τη διαπλοκή των αντιθέσεων, στη βάση των οποίων τα υποκείμενα κάποτε κινητοποιούνται. Ως ιστορικό αιτούμενο αναδεικνύονται, επομένως, οι όροι που επιτρέπουν σε μια συγκεκριμένη συγκυρία την οργανωμένη εκδήλωση της κοινωνικής διαμαρτυρίας, αλλά και η μελέτη των πολυποικίλων τρόπων με τους οποίους εκδηλώνονται επίσης οι ανοργάνωτες και υπόρρητες μορφές της.